

Акцесорні зобов'язання щодо сплати неустойки

Accessory obligation regarding the payment of penalty

Аліна Чанишева

Ключові слова:

зобов'язання, зобов'язальні відносини, акцесорні зобов'язання, неустойка.

Key words:

obligation, relations of obligations, accessory obligations, penalty.

В усталеному розумінні фахівця-юриста, у тому числі науковця, неустойка – це грошова сума. Так неустойка була визначена в цивільних кодексах радянських союзних республік, що були ухвалені в першій половині 60-х років минулого століття після того, як набрали чинності Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік. Зокрема, у ст. 179 ЦК Української РСР 1963 р. неустойка визначалася як встановлена законом або договором грошова сума, яку боржник зобов'язаний сплатити кредитору в разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання, зокрема в разі прострочення виконання. Нескладно помітити, що цим законодавчим визначенням неустойка як видове поняття була віднесена до одного роду з усіма іншими правовими явищами, що передбачають сплату грошей: зокрема, з ціною товарів (ст. 232 ЦК УРСР), платою за користування майном (ст. 265 ЦК УРСР), оплатою роботи, виконаної за договором підряду (ст. 345 ЦК УРСР), платою за перевезення (ст. 357 ЦК УРСР) тощо.

Неустойку з усіма цими явищами споріднювало тільки те, що і неустойка, й інші зазначені правові явища передбачають сплату певної грошової суми. Таке розуміння неустойки не розкривало її сутності як цивільно-правового явища, а лише вказувало на фактичну (економічну) природу неустойки, на об'єкт цивільного обігу, що передавався одним суб'єктом іншому в правовій формі неустойки. Це було розумінням неустойки на побутовому рівні. Проте визначення неустойки як грошової суми було зручним для практичних потреб правової організації цивільного обігу і для практики правозастосування. Тому і в частині першій ст. 549 ЦК України 2003 р. неустойка була віднесена до одного роду з грошима або іншим майном, що передаються в межах цивільного обігу. Правда, рід явищ, до яких була віднесена неустойка, був значно розширений. Такими стали не тільки гроші, а й інше майно. Але ж і в цьому разі законодавець не піднявся до наукового рівня, а залишився на рівні побутового.

Віднесення видового поняття неустойки до роду грошей (або грошей і майна) привело до того, що в науці неустойку теж стали визначати через зазначення на грошову суму як родову стосовно неустойки поняття. Так свого часу визначав неустойку О.С. Іоффе¹, пізніше Н.С. Кузнєцова², О.А. Пушкін і В.М. Самойленко³, В.В. Вітрянський⁴, Є.О. Харитонов і Н.О. Саниахметова⁵, М.Ю. Челишев⁶ та інші автори. Близьким до цього свого часу був підхід Д.І. Мейера, який писав про те, що неустойка полягає в платежі певної суми грошей, у переданні іншого майна або здійсненні якоїсь іншої дії⁷. Такий широкий підхід, здавалося б, підштовхував до розгляду зобов'язання щодо сплати неустойки. Але так не сталося.

Метою статті є виокремлення акцесорних зобов'язань щодо сплати неустойки, визначення їхнього змісту, моментів виникнення та припинення.

¹ Іоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – С. 158.

² Цивільне право України: у 2 кн. : [підручник] / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцовой. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 662–663.

³ Гражданское право Украины : в 2 частях. Часть 1 / под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. – Х. : Основа, 1996. – С. 395.

⁴ Брагинский М.И. Договорное право. Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – С. 387.

⁵ Харитонов Е.О. Гражданское право / Е.О. Харитонов, Н.А. Саниахметова. – К. : А. С. К., 2002. – С. 373.

⁶ Челишев М.Ю. Обеспечение исполнения обязательств / М.Ю. Челишев / Гражданское право : в 2 ч. Ч. 1 ; под ред. В.П. Камышанского, Н.М. Коршунова, В.И. Иванова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – С. 491.

⁷ Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер. – М. : Статут, 2000. – С. 529.

Визнання неустойки грошовою сумою чи платежем часто поєднується з прагненням уникнути дослідження неустойки як додаткового зобов'язання. Зокрема, цього уникає О.С. Іоффе, який свого часу здійснив дослідження зобов'язального права. Ця традиція має продовження і на цей час. Б.М. Гонгало у дослідженні забезпечення зобов'язань взагалі не визнав за необхідне згадати про зобов'язання щодо сплати неустойки. Він розглядає неустойку тільки як грошову суму⁸ поза тією правовою формою, в якій неустойка реально існує – формою додаткового, зазвичай грошового або іншого майнового зобов'язання. Такий підхід не тільки призводить до теоретичних непорозумінь, а й негативно впливає на законодавство.

Б.М. Гонгало, однак, звернув увагу на те, що раніше під неустойкою розумілось прийняття боржником на себе обов'язку сплатити певну грошову суму в разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання.

Таке розуміння неустойки дещо наближається до її сутності, але ж не дає змоги поставити поняття неустойки в систему понять зобов'язального права, не надає науковим знанням про зобов'язальне право можливості набуття системного характеру, залишає їх у стані суміші.

В.А. Белов правильно помітив, що в курсі цивільного права студенти вивчають «цивільно-правові форми» – абсолютні та відносні. І ці слова він використав у назвах третього і четвертого томів свого чотиритомного підручника. Відносні цивільно-правові форми – це, зокрема, зобов'язання і відносні правовідносини, що не є зобов'язаннями. Тож і неустойку треба було визначити через родові поняття додаткових зобов'язань. Тому неустойка – це перш за все додаткове зобов'язання. *De lege lata* неустойка – це зобов'язання, яке є додатковим забезпечувальним (акцесорним), що підтверджується і структурою, і логікою глави 49 «Забезпечення виконання зобов'язань» Цивільного кодексу України. Зроблений висновок узгоджується з положеннями Цивільного кодексу України та розробками науковців.

Згідно з ч. 1 ст. 549 ЦК України боржник «повинен передати кредитору» як неустойку грошову суму або інше майно. Формулюванням «повинен» у законодавчих та інших нормативно-правових актах закріплюються юридичні обов'язки учасників відповідних правовідносин. Відтак боржник несе обов'язок сплатити неустойку чи передати як неустойку певне майно. Кредитору надається суб'єктивне право на отримання суми неустойки. Це право кредитора кореспондує зазначеному обов'язку боржника. З моменту його виникнення зазначене суб'єктивне право набуває характеру вимоги. Тому у ч. 2 ст. 258 ЦК України згадується вимога про стягнення неустойки (штрафу, пені), а в ст. 266 ЦК України ця вимога серед інших називається додатковою.

Оскільки існує обов'язок сплатити неустойку та кореспондуюче йому суб'єктивне право, що набуває характеру вимоги, існує і правовідношення, зміст якого становлять зазначені обов'язок і право. Це правовідношення підпадає під визначення зобов'язання у ч. 1 ст. 509 ЦК України. Воно є зобов'язанням, а тому неустойка, на відміну від застави та притримання, є зобов'язальним видом забезпечення виконання зобов'язань. Лише І.О. Проценко відніс неустойку до речових видів забезпечення виконання зобов'язань⁹. Отже, існує такий вид зобов'язань, як зобов'язання щодо сплати неустойки. Вимоги, що існують у цих зобов'язаннях, у ст. 266 ЦК України називаються додатковими, що дає підставу називати додатковими (акцесорними) і зобов'язання, про які йдеться.

Зобов'язання щодо сплати неустойки – це, безумовно, додаткове забезпечувальне (акцесорне) зобов'язання. Воно не може виникнути, якщо не існує основного зобов'язання. Проте термін «основне» (зобов'язання), який тут вжито і який вживається у ч. 1 ст. 548 ЦК України, де йдеться про встановлення забезпечення законом або договором, є суто умовним. Цей термін тут має зовсім інше значення, ніж термін «основне зобов'язання», який М.М. Агарков використовував для позначення «ядра зобов'язальних відносин»¹⁰. Будь-яке зобов'язання, забезпечене додатковим зобов'язанням щодо сплати неустойки, є основним. А забезпечуватись додатковим зобов'язанням щодо сплати неустойки може будь-яке зобов'язання – основне, допоміжне, додаткове.

Якщо забезпечення виконання зобов'язання неустойкою встановлюється договором, що є підставою забезпечуваного зобов'язання, то цей договір є юридичним фактом, що започатковує формування юри-

⁸ Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств. Вопросы теории и практики / Б.М. Гонгало. – М., 2004. – 222 с.

⁹ Проценко І.О. Види забезпечення належного виконання зобов'язань у цивільному праві України: єдність і диференціація : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.О. Проценко. – Харків, 2007. – С. 63.

¹⁰ Агарков М.М. Обязательства по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков / Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. – Т. 1. – М. : ЦентрЮрИнфоР, 2002. – С. 265.

дичного складу, що є підставою виникнення акцесорного зобов'язання щодо сплати неустойки. З моменту укладення договору і виникнення забезпечуваного зобов'язання сторони не пов'язуються суб'єктивними правами і кореспондуючими ним обов'язками в акцесорному зобов'язанні. Закінчує формування юридичного складу – підстави акцесорного (з точки зору чинного законодавства) зобов'язання щодо сплати неустойки порушення основного зобов'язання, яке (порушення) передбачено законом або договором. З моменту закінчення формування зазначеного юридичного складу виникає акцесорне зобов'язання, про яке йдеться.

Аналогічно вирішується і питання про момент виникнення зобов'язання щодо сплати неустойки, встановленої законом (законодавством). З моменту укладення договору виникають тільки забезпечувані неустойкою основні і допоміжні зобов'язання. На ці зобов'язання поширюється чинність відповідних правових норм. Деякі з них безпосередньо встановлюють права та обов'язки сторін, визначають їх динаміку, зокрема момент перетворення суб'єктивного права у вимогу. А інші правові норми починають діяти з моменту настання встановлених цивільним законодавством обставин, які завершують формування відповідного юридичного складу. Вони і складають нормативну підставу акцесорних зобов'язань щодо сплати неустойки. І все ж зроблений висновок не є підставою для твердження про те, що правочин щодо встановлення неустойки вчиняється під відкладальною умовою. Таке твердження свого часу заперечував І. Б. Новицький¹¹, якого підтримує А.А. Гришин¹².

Зміст зобов'язання щодо сплати неустойки складають суб'єктивне право кредитора на отримання відповідної грошової суми чи відповідного майна і кореспондуючий цьому праву обов'язок боржника сплатити грошову суму чи передати майно. Тому це просте (одностороннє) зобов'язання. Водночас одностороннє зобов'язання може бути складним. Таким може бути і зобов'язання щодо сплати неустойки. Так, згідно з ч. 2 ст. 232 ГК України в разі порушення строків виконання зобов'язання з боржника стягується пеня в розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг), з яких допущено прострочення виконання за кожен день прострочення. А за прострочення понад тридцять днів додатково стягується штраф у розмірі семи відсотків. Сферою дії цього законодавчого положення визначено господарські зобов'язання, у яких хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання чи належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту. У таких випадках виникають два прості односторонні зобов'язання щодо сплати неустойки. Зміст одного з них складає обов'язок боржника сплатити пеню, а зміст іншого – обов'язок боржника сплатити штраф і суб'єктивні права кредитора, що кореспондують зазначеним обов'язкам. Разом ці два зобов'язання утворюють акцесорне складне одностороннє зобов'язання щодо сплати неустойки (пені та штрафу).

Коли виникає зобов'язання щодо сплати неустойки, у кредитора виникає і суб'єктивне право на отримання відповідної грошової суми. Про те, як визначався момент набуття зазначеним суб'єктивним правом характеру вимоги за римським цивільним правом, Ф.К. Савіньї писав так: «Якщо особа взяла на себе обов'язок здійснення певних дій і до того ж у визначений момент у часі, то вимога сплати неустойки стає можливою негайно зі спливом цього моменту без очікуваних наслідків: тут немає потреби в нагадуванні»¹³. Ця думка може бути визнана правильною і стосовно чинного цивільного законодавства України. Проте тут необхідне певне уточнення. Момент виникнення у кредитора суб'єктивного права на отримання суми неустойки від боржника і момент набуття цим правом характеру вимоги за цивільним законодавством України не збігаються. Обов'язок сплатити неустойку є таким, строк виконання якого законом не встановлено.

Правило ч. 1 ст. 222 ГК України, згідно з яким учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення до них претензії чи звернення до суду, не може інтерпретуватись так, що воно встановлює строк виконання обов'язку сплатити неустойку чи виконати інший обов'язок, що входить до змісту зобов'язання, у межах якого реалізується цивільно-правова відповідальність. Тому цей обов'язок має виконуватись впродовж семи днів після пред'явлення кредитором вимоги (ч. 2 ст. 530 ЦК України). Звідси випливає, що суб'єктивне право на отримання суми неустойки з моменту його виникнення ще не має характеру вимоги. Це стосується і права на отримання пені: оскільки пеня нараховується за кожен день прострочення, то і суб'єктивне право на

¹¹ Новицький І.Б. Общее учение об обязательстве / И.Б. Новицкий, Л.А. Лунц. – М. : Госюриздат, 1950. – С. 235.

¹² Гришин А.А. Неустойка: теория, практика, законодательство / А.А. Гришин. – М. : Статут, 2005. – С. 150.

¹³ Савіньї Ф.К. Обязательственное право / Ф.К. Савіньї. – М., 1876. – С. 542.

отримання суми пені виникає на стороні кредитора кожного дня. Проте з дня виникнення суб'єктивного права і навіть з дня, коли воно набуло характеру вимоги, позовна давність не починає свій перебіг. Цей перебіг починається з дня, коли особа довідалась або могла довідатись про порушення свого права (ч. 1 ст. 261 ЦК України).

Під правом стосовно зобов'язань щодо сплати неустойки розуміється не суб'єктивне право в основному зобов'язанні, порушення якого стало підставою додаткового зобов'язання щодо сплати неустойки, а суб'єктивне право кредитора на отримання суми неустойки, що входить до змісту зазначеного акцесорного зобов'язання. Цілком очевидно, що право на отримання суми неустойки стає порушенням тоді, коли минув згаданий вище семиденний строк, а неустойка на вимогу кредитора не була сплачена боржником. Позовна давність буде починати перебіг після спливу не тільки вказаного семиденного строку, а й строку, необхідного для переказу суми неустойки. Але судовою практикою, яка склалась за багато десятиліть ще в Радянському Союзі (відповідне законодавче положення не зазнало змін з часів Цивільного кодексу 1922 р.), вважає, що позовна давність за вимогами про сплату неустойки починає свій перебіг не зі спливом зазначених строків, а з дня, коли кредитор довідався про порушення основного зобов'язання, яке стало підставою зобов'язання щодо сплати неустойки. Пеня за прострочення виконання грошового зобов'язання нараховується за кожен день прострочення виконання забезпеченого пенею зобов'язання, оскільки кожен такий день боржник, як вважається, вчиняє нове правопорушення, що входить до змісту правопорушення, що продовжується. Тому в судовій практиці вважається, що позовна давність за вимогами про сплату пені починає свій перебіг з кожного дня продовжуваного прострочення основного зобов'язання, тоді як вона повинна починати свій перебіг з дня, коли минув семиденний строк після пред'явлення кредиторами вимоги до боржника про сплату неустойки (оскільки нерозумно було б ставити до кредиторів вимогу кожного дня пред'являти вимогу про сплату, що нарахована в попередній день).

Рішення законодавця із цього приводу може бути будь-яким. У Цивільному кодексі України доцільно було б закріпити правило, що відображало б судову практику, яка склалась. Що стосується судової практики, то вона повинна відповідати закону. І поки не встановлені законодавцем спеціальні правові норми, які передбачали б, що позовна давність за вимогами про сплату неустойки починає перебіг з дня порушення основного зобов'язання, яке (порушення) стало підставою додаткового зобов'язання щодо сплати неустойки, день початку перебігу позовної давності за такими вимогами слід визначати у суворій відповідності до ч. 1 ст. 261 ЦК України.

Обсяг зобов'язання щодо сплати неустойки обумовлюється перш за все розміром неустойки. Розмір неустойки встановлюється законом (актом цивільного законодавства) або договором. При цьому сума неустойки, що підлягає стягненню з боржника, може бути зменшена за рішенням суду. Визнання тієї обставини, що зменшення суми неустойки є не тільки правом, а й обов'язком суду, дещо зменшує правову невизначеність обсягу зобов'язання щодо сплати неустойки, бо відкриває можливість зміни рішення суду, яким застосовано чи не застосовано ч. 3 ст. 551 ЦК України. Але ж ця невизначеність не усувається повністю. Усунути її повністю в процесі правозастосування неможливо. І справа не в дискреційних повноваженнях суду, а в необхідності оволодіння судами вмінням прямого застосування загальних засад цивільного законодавства і принципу верховенства права. Коли таке вміння з'явиться, зникне правова невизначеність у зобов'язаннях щодо сплати неустойки, зникне і проблема дискреційних повноважень суду.

Правовою підставою виникнення зобов'язання щодо сплати неустойки є закон або договір. Це впливає із загального правила ч. 1 ст. 548 ЦК України про те, що виконання зобов'язання забезпечується, якщо це передбачено договором або законом. Проте спеціальні правові норми, які встановлені законами, допускають, що неустойка буде встановлюватися не тільки законами. Так, згідно зі ст. ст. 921, 922, 923 ЦК України відповідальність перевізника за ненадання транспортного засобу, за затримку відправлення пасажирів та порушення строку доставки пасажирів до пункту призначення, за прострочення доставки вантажу може встановлюватися не тільки транспортними кодексами, що є законодавчими актами, а й транспортними статутами.

На цей час чинним є Статут залізниць України, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України. Тому відповідальність за порушення зобов'язань у сфері транспорту може встановлюватися нормативно-правовим актом Кабінету Міністрів України. При цьому із ст. 922 ЦК України, ст. 22 Закону «Про залізничний транспорт» впливає, що під терміном «відповідальність» законодавець розуміє, зокрема, сплату неустойки.

У повній відповідності з наведеними законодавчими положеннями ч. 2 ст. 551 ЦК України встановлює, що розмір неустойки, предметом якої є грошова сума, встановлюється договором або актом цивільного законодавства. Цей розмір визначає обсяг зобов'язання щодо сплати неустойки. Якщо розмір неустойки встановлюється законом, то відповідно до абзацу другого ч. 2 ст. 551 ЦК України він може бути збільшений договором. Це правило не узгоджено з попереднім правилом цієї ж частини, яке допускає встановлення неустойки та визначення її розміру актами цивільного законодавства. Тому до положення абзацу другого частини 2 ст. 551 ЦК України необхідно внести зміни, передбачивши можливість збільшення у договорі неустойки, яка встановлена не тільки законом, а й іншими актами цивільного законодавства. Ці правила ст. 551 ЦК України застосовуються в частині, в якій вони не суперечать спеціальній правовій нормі, яка встановлена ч. 1 ст. 231 ГК України й відповідно до якої «законом щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається».

Зобов'язання щодо сплати неустойки – це суто цивільно-правове явище. Майнові відносини соціалістичного типу були більш тісно, ніж майнові відносини ринкового типу, пов'язані з публічними відносинами. Тому законодавчими положеннями часів соціалізму передбачалося часткове або повне стягнення неустойки, встановленої законом за порушення зобов'язання, за відповідних умов не на користь кредитора, а в дохід бюджету.

Коли занепад соціалістичної моделі економіки став очевидним, з'явилися навіть нормативні положення, що передбачали стягнення в дохід бюджету неустойки з кредиторів, які не використовували своє право на стягнення неустойки з боржників, що порушували свої зобов'язання.

О.С. Іоффе добре засвоїв необхідність впливу публічно-правових засобів на цивільні відносини в умовах соціалістичної економіки та ще в 1954 році став писати про штрафні санкції, які встановлюються цивільним законодавством і які поділяються на ті, що сплачуються в дохід бюджету, і ті, що стягуються на користь кредиторів. Цікаво, що суто соціалістичну правову конструкцію штрафних санкцій розробники Господарського кодексу включили до цього Кодексу як єдине поняття, що об'єднує санкції за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання і за порушення учасником господарських відносин «правил здійснення господарської діяльності» (ст. 230 ГК України). Правда, їм не вдалось послідовно витримати комплексний характер правової конструкції штрафних санкцій, і вони змушені були виокремити публічно-правові санкції, які вони назвали «адміністративно-господарськими» (ст. ст. 217, 237-250 ГК України).

Анотація

У статті обґрунтовується наявність акцесорних зобов'язань щодо сплати неустойки. Визначаються їхня правова природа, зміст, момент виникнення та припинення. Вносяться пропозиції щодо удосконалення чинного цивільного законодавства в цій сфері.

Summary

The article substantiates the existence of accessory obligations to pay the penalty. Their legal nature, content, the moment of arising and termination are defined. Suggestions are made for improvement of the current civil legislation in this field.

Використана література:

1. Агарков М.М. Обязательства по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков / Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. – Т. 1. – М. : ЦентрЮрИнфоР, 2002. – 490 с.
2. Брагинский М.И. Договорное право. Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – 682 с.
3. Гонгало Б.М. Учение об обеспечении обязательств. Вопросы теории и практики / Б.М. Гонгало. – М., 2004. – 222 с.
4. Гражданское право Украины : в 2 частях. Часть 1 / под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. – Х. : Основа, 1996. – 440 с.
5. Гришин А.А. Неустойка: теория, практика, законодательство / А.А. Гришин. – М. : Статут, 2005. – 172 с.

6. Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 320 с.
7. Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер. – М. : Статут, 2000. – 831 с.
8. Новицкий И.Б. Общее учение об обязательстве / И.Б. Новицкий, Л.А. Лунц. – М. : Госюриздат, 1950. – 416 с.
9. Проценко І.О. Види забезпечення належного виконання зобов'язань у цивільному праві України: єдність і диференціація : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.О. Проценко. – Харків, 2007. – 200 с.
10. Савиньи Ф.К. Обязательственное право / Ф.К. Савиньи. – М., 1876. – 581 с.
11. Харитонов Е.О. Гражданское право / Е.О. Харитонов, Н.А. Саниахметова. – К. : А. С. К., 2002. – 832 с.
12. Цивільне право України: у 2 кн. : [підручник] / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Кн. 1. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.
13. Чельшев М.Ю. Обеспечение исполнения обязательств / М.Ю. Чельшев / Гражданское право : в 2 ч. Ч. 1 ; под ред. В.П. Камышанского, Н.М. Коршунова, В.И. Иванова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – С. 487–512.

Аліна Чанишева,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»